

FITXA IDENTIFICATIVA**Dades de l'Assignatura**

Codi	34360
Nom	Salut i gènere
Cicle	Grau
Crèdits ECTS	4.5
Curs acadèmic	2023 - 2024

Titulació/titulacions

Titulació	Centre	Curs	Període
1208 - Grau de Podologia	Facultat d'Infermeria i Podologia	3	Primer quadrimestre

Matèries

Titulació	Matèria	Caràcter
1208 - Grau de Podologia	20 -	Obligatòria

Coordinació

Nom	Departament
HERRAIZ SOLER, YOLANDA MARIA	125 - Infermeria

RESUM

La matèria de Sociologia pròpia de l'àrea de les Ciències Socials, s'integra en el Mòdul VI, Propi de la Universitat de València com a Formació Obligatòria.

Que en el Pla d'estudis de Podologia s'integren tant les ciències biològiques com les socials es deu al fet que totes elles es requereixen per a l'estudi del procés de salut-malaltia. Si bé aquest procés posseeix una clara materialitat biològica en la mesura que afecta a persones i grups poblacionals, la seua dimensió, des del punt de vista de la Salut Pública, és fonamentalment col·lectiva, i per tant es requereix dels instruments que, aporta la Sociologia per a abordar tècnica i teòricament l'objecte d'estudi de la salut i la malaltia com un procés social, en la seua dimensió històrica, soci-política, econòmica i de gènere. Totes aquestes dimensions són necessàries per a proporcionar una explicació més integradora de la realitat social.

Estructura i organització del programa de l'assignatura en la seua dimensió teòrica i pràctica

El contingut teòric s'ha organitzat en dues parts. En la primera es desenvolupen els continguts relacionats amb «Sociologia», i en la segona s'exposa el coneixement relacionat amb Gènere y Salut.

La Sociologia s'ocupa de l'estudi de la societat humana, les col·lectivitats que la formen, les estructures socials, les causes que originen els canvis i desviacions socials, la història política i social i les relacions que tenen lloc entre els individus i la societat en la qual perviu i el mitjà.

Té per objecte l'anàlisi científica de la realitat social. És una disciplina que naix amb la modernitat i expressa la consciència reflexiva de la societat contemporània que mira sobre si mateixa per a comprendre, i en la mesura del possible, explicar els processos que la constitueixen. En aquest sentit, la mirada de l'alumnat d'aquesta matèria ha de ser omnicomprensiva, perquè abraça totes les dimensions de les societats humanes, però es distingeix d'altres disciplines que tenen el mateix objecte per la perspectiva des de la qual observa aquesta realitat: la de les relacions socials.

Per altra banda, es fa necessària la incorporació d'una perspectiva de gènere que abordi aquesta com a estructura social. La primera part de l'assignatura articula la sociologia de la salut i la sociologia del gènere per oferir a l'alumnat una perspectiva a propòsit de la salut i el malestar capaç de trencar i superar el mite del paradigma biològic. Les persones emmalalteixen no sols per causes biològiques i orgàniques, sinó també per causes socials i estructurals. Al mateix temps introdueix elements d'anàlisi per identificar les circumstàncies que determinen les desigualtats socials i l'exclusió de les persones, des d'una perspectiva general i, especialment, en l'àmbit de la salut focalitzant l'atenció en aquells processos que afecten de forma més significativa a les persones.

La segona part, com hem dit, contempla el **Gènere i la Salut**, desenvolupant-se les aportacions conceptuals i metodològiques produïdes en el marc dels estudis de dones i del gènere.

La perspectiva de gènere és una eina analítica de caràcter transversal que permet acostar-se a la realitat social utilitzant una nova metodologia per a la comprensió de la complexa realitat social. A l'incorporar la categoria de gènere en les Ciències de la salut, s'introdueixen una sèrie de principis i enfocaments que superen el model biomèdic, al plantejar-se una visió cultural i social de la malaltia, tal com ve recomanant l'Organització Mundial de la Salut (OMS).

En investigacions recents s'ha demostrat que el patró epidemiològic de salut i malaltia entre els homes i les dones, no només és a causa de les seues diferències biològiques, sinó als patrons d'estils de vida i als factors de risc associats a les condicions de vida i treball que es deriven de la seua posició de gènere, donant lloc a desigualtats en la manifestació de la malaltia i en l'atenció a la salut. Quant a la formació pràctica que s'ofereix en l'assignatura, es considera fonamental atès que suposa un primer contacte de l'alumnat amb el procés de la investigació. L'ensinistrament en aquest camp, s'haurà d'exercitar amb major rigor i profunditat, quan l'alumnat haja d'abordar el Treball Final de Grau, que es requerirà per a la seua qualificació professional. Sobre la base d'això, l'orientació que es pretén donar en aquesta assignatura, és una aplicació senzilla del procés i les metodologies d'investigació.

La transversalitat de la perspectiva de gènere

D'acord a la normativa vigent i d'acord amb el document de Verificació del títol de Graduat/o en Podologia, que pren com referència les recomanacions de la OMS per a incorporar les qüestions de gènere en el pla d'estudi. És important assenyalar, que serà a partir dels coneixements conceptuals i metodològics impartits en aquesta assignatura, els quals s'utilitzen com eixos per a establir la «transversalitat de perspectiva de gènere» en tots els mòduls, matèries i assignatures que vertebrin el pla d'estudis d'Podologia. En definitiva, el que es pretén amb la transversalitat és promoure l'equitat i la igualtat entre homes i dones, al llarg de tota la vida, i vetllar perquè les intervencions en el sistema de salut no fomenten papers i relacions de gènere **poc equitatius**.

CONEIXEMENTS PREVIS

Relació amb altres assignatures de la mateixa titulació

No heu especificat les restriccions de matrícula amb altres assignatures del pla d'estudis.

Altres tipus de requisits

No s'han especificat restriccions de matrícula amb altres assignatures del pla d'estudis. Donat el seu caràcter de formació obligatòria, només fan falta els requisits necessaris per a accedir inicialment als estudis de grau.

No es requereixen coneixements previs imprescindibles per a abordar esta assignatura.

COMPETÈNCIES

RESULTATS DE L'APRENTATGE

Part I: Sociologia

1. Comprendre el funcionament dels processos socials bàsics.
2. Conèixer les estructures de la societat.

3. Analitzar diferents problemes als quals s'enfronten les societats modernes.
4. Introducció a la metodologia qualitativa.
5. Saber analitzar des del punt de vista social alguns comportaments bàsics dels grups socials.
6. Analitzar críticament lectures d'autors de les principals corrents sociològiques.
7. Desenvolupar una consciència crítica pel que fa a les interpretacions sociològiques, de la salut i la malaltia.
8. Aprendre a analitzar la realitat social utilitzant i aplicant la perspectiva de gènere.
9. Reflexionar sobre les possibilitats i estratègies de transformació de la realitat social per a revertir els processos i elements que generen desigualtat i exclusió entre persones i col·lectius i promoure la justícia social.
10. Considerar degudament l'articulació del gènere amb altres factors d'estratificació social, com la classe social, l'ètnia, edat, pràctica sexual...
11. Adquirir els coneixements fonamentals sobre el concepte gènere com categoria analítica, així com la matriu heteronormativa que relaciona el sexe - el gènere - la heterosexualitat des d'un binarisme normatiu.
12. Explicar la perspectiva teòrica que atén al gènere en tant que estructura social.
13. Aprendre a detectar senyals de sexisme, discriminació injustificada i de predomini simbòlic del masculí.
14. Analitzar els factors biològics, socials, històrics, culturals i econòmics del procés salut- malaltia des de la perspectiva de gènere.
15. Desenvolupar la capacitat crítica de l'alumnat en relació amb les pràctiques de salut i l'atenció a la salut etnocèntrica.
16. Saber debatre amb fonamentació alguns punts de vista controvertits respecte a la gestió actual de la salut i el malestar.
17. Analitzar críticament vídeos i pel·lícules relacionades amb la sociologia el gènere i la salut.

Part II: Gènere i salut

1. Analitzar la influència del sistema sexe/ gènere en el procés d'emmalaltir i les maneres d'afrontar la malaltia.
2. Establir les relacions que els conceptes: Identitat, Estereotip i Rol Social tenen en els fonaments del terme Identitat de Gènere i en la construcció de la Subjectivitat.
3. Explicar el paper de la dona i la seua aportació en l'activitat de cuidar en l'evolució de la humanitat.

4. Identificar els nous canvis socials en els rols de gènere i com afecten al model tradicional de cures.
5. Explicar l'origen i formes de la desigualtat de gènere i la seua repercussió en la construcció social.
6. Identificar les necessitats pròpies de la dona relacionades amb la salut.
7. Conèixer i Identificar els biaixos de gènere que subjeuen en el corpus teòric de les ciències de la salut que es manifesten en les pràctiques clíniques i terapèutiques.
8. Conèixer la imbricació del gènere en les professions sanitàries i els biaixos en les pràctiques clíniques i en les polítiques sanitàries.
9. Analitzar l'androcentrisme en els discursos sanitaris i en la investigació aplicada en salut.
10. Reconèixer del paper del llenguatge en la relació entre els sexes.
11. Identificar els mecanismes pels quals l'ús de la llengua col·labora en la configuració d'una realitat androcèntrica i sexista.
 1. Conèixer les característiques estructurals i funcionals que determinen les diferències entre els sexes.
13. Realitzar una anàlisi crítica del valor simbòlic atribuït a determinats fets biològics de les dones.
14. Recordar la definició de Salut Sexual i Salut Reproductiva i aprofundir en el significat del concepte, analitzant els esdeveniments històrics que van fer evolucionar el concepte fins als nostres dies.
15. Revisar els drets sexuals i reproductius i analitzar l'estat dels mateixos en el nostre país.
16. Conèixer i aprendre a utilitzar les eines d'anàlisi de gènere en Salut Sexual i Reproductiva.
17. Prendre consciència de com les normes i els valors sobre els rols de gènere es relacionen amb les inequitats de gènere en salut sexual i salut reproductiva.
18. Proporcionar un marc crític des del qual analitzar el fenomen de la violència des d'una perspectiva interdisciplinària.
19. Reconèixer com principals factors de la violència de gènere les relacions de desigualtat entre homes i dones.
20. Detectar els efectes que té la violència de gènere en la Salut de les dones.
21. Definir els diferents tipus de violència de gènere i els factors de risc.
22. Explicar les taxes de femicidi i la resposta de la dona enfront de la violència.
23. Analitzar les diferències del treball productiu i reproductiu.
24. Conèixer la situació actual de les dones en el mercat laboral.

25. Analitzar críticament els estereotips sexistes que les determinen les professions tradicionalment classificades com femenines o masculines.
26. Prendre consciència de la importància del treball domèstic i reflexionar sobre el que suposa la doble jornada per a les dones.
27. Descobrir el temps que inverteixen algunes dones en la realització del treball domèstic i sensibilitzar cap a la coresponsabilitat de les tasques domèstiques.
28. Conèixer i analitzar críticament els diferents usos del temps.
29. Distingir i identificar els factors que intervenen en les desigualtats de gènere en la salut.
30. Inferir i interpretar els efectes de les desigualtats de gènere en l'àmbit de la salut i en les cures d'Infermeria.
31. Aplicar el coneixement de les relacions entre gènere i salut per a explicar algunes desigualtats en la salut de dones i homes.
32. Reconèixer els aspectes derivats de la desigualtat de gènere i la seua repercussió en els diferents problemes de salut.
 1. Identificar les característiques pròpies dels diferents corrents de pensament del moviment feminista.
34. Relacionar els postulats dels corrents feministes i la seua repercussió en el desenvolupament de polítiques públiques que permeten la igualtat de gènere en tots els àmbits socials.
35. Conèixer les eines transversals de la perspectiva de gènere.
36. Vincular el desenvolupament de la salut i el benestar en les dones amb les polítiques d'equitat en salut.
37. Reconèixer els problemes de gènere en les investigacions de salut.
38. Determinar les aproximacions teòriques feministes en investigació sobre problemes de salut.
39. Indicar les variables que des d'una perspectiva de gènere han d'incloure's en les enquestes de salut i projectes d'investigació.

DESCRIPCIÓ DE CONTINGUTS

1. 1.SOCIOLOGIA (L'apartat de Sociologia s'ha estructurat en cinc grans temes)

1. La naturalesa crític-pràctica de la perspectiva sociològica aplicada a les ciències de la salut.
2. Estructura Social.
3. . L'experiència cultural de la salut i la malaltia. Estructures sanitàries.
4. Processos demogràfics bàsics.
5. Las fases de la socialització. La construcció social del gènere.

2. 2.GÈNERE I SALUT

La segona part del programa es desenvolupa en vuit temes el contingut dels quals es desenvolupa a continuació.

5 Introducció a la part II. El perquè d'aquesta part. La relació gènere-salut. La transversalitat de la perspectiva de gènere. La legislació bàsica.

6. Gènere i salut.

7. Investigació en perspectiva de gènere i salut.

8. Determinants biològics.

9. La sexualitat i la reproducció des de la perspectiva de gènere.

10. Violència de gènere.

11. Treball i gènere.

12. Desigualtats en salut i gènere.

13. Moviment feminista i polítiques públiques.

3. 3. Activitats complementàries.

Com a activitats complementàries en el contingut teòric de l'assignatura, es proposa la realització d'activitats/taller a treballar en l'aula:

C.1 TRANSMISSIÓ CULTURAL DE LES DESIGUALTATS DE GÈNERE

Es treballaran en aula, diversos tipus de documents relacionats amb els continguts teòrics de l'assignatura i es realitzaran debats grupals. L'objectiu serà fomentar la reflexió crítica i el debat.

C.2 MODELS DE SOCIALITZACIÓ DE GÈNERE

Es treballaran en aula, diversos tipus de documents relacionats amb els continguts teòrics de l'assignatura i es realitzaran debats grupals. L'objectiu serà fomentar la reflexió crítica i el debat.

C.3 EL LLENGUATGE SEXISTA

El professorat donarà les recomanacions oportunes en classe i, sobre la base a les definicions de sexisme i **androcentrismo lingüístic donades per **Garí Pérez en el manual de llenguatge titulat «Parlem de salut». En femení i en masculí. Es tractarà d'identificar com es plasma la ideologia sexista en el discurs social i sanitari, realitzant una activitat per a aprendre a utilitzar un llenguatge no sexista.

C.4 VIOLÈNCIA DE GÈNERE

L'abordatge de la violència de gènere pel personal sanitari és un tema complex. Es realitzarà un debat en el qual s'haurà de resoldre una situació relacionada amb l'abordatge de la violència de gènere en l'àmbit social i sanitari.

4. 4. Sessions pràctiques

Es planteja un total de 4 sessions pràctiques d'assistència obligatòria. En cadascuna de les sessions es treballaran diferents continguts vinculats als tallers i exercicis teòric/pràctics de la matèria de l'assignatura.

Bloc Sociologia.

1. Estratificació i desigualtats socials en salut i gènere.
2. Teories sociològiques de gènere.

Bloc Gènere i Salut.

3. Cerca bibliogràfica amb perspectiva de gènere.
4. Violència de gènere (Cas Pràctic).

VOLUM DE TREBALL

ACTIVITAT	Hores	% Presencial
Classes de teoria	50,00	100
Pràctiques en aula	8,00	100
Tutories reglades	2,00	100
Elaboració de treballs en grup	10,00	0
Elaboració de treballs individuals	2,50	0
Estudi i treball autònom	20,00	0
Lectures de material complementari	5,00	0
Preparació d'activitats d'avaluació	5,00	0
Preparació de classes de teoria	5,00	0
Preparació de classes pràctiques i de problemes	5,00	0
TOTAL	112,50	

METODOLOGIA DOCENT

Classes teòriques participatives

El professor o la professora presentarà, d'una manera general, cada un dels temes a fi d'orientar a les/vos estudiants, posant en relleu l'interès i la importància dels continguts que es van a tractar i ressaltant les interrelacions amb altres fenòmens, realitats o processos abordats anteriorment, o que es tractaran més avant. Per a això es farà ús de diapositives i presentacions audiovisuals, o per mitjà de l'entrega i anàlisi d'articles i documents.

Lectura i anàlisi de documents

De manera individual, es llegiran i analitzaran, llibres, capítols de llibres, articles i altres documents significatius relacionats amb els temes de programa. D'alguna lectura el professor o professora sol·licitarà l'elaboració d'un comentari, que serà remès pel/l'estudiant a través de l'aula virtual abans de la data que s'indique.

Taller

Des del punt de vista pedagògic, el taller és una altra metodologia que permet un «aprendre fent» en forma de treball de grup. Serà utilitzada per a realitzar activitats complementàries en alguns dels temes. Una vegada impartit el contingut teòric, es plantejaran exercicis i activitats pràctiques perquè les/us estudiants exerciten habilitats i destreses que els resultaran útils quan cursen altres assignatures. Es proposa la realització de tallers: 1) Estratificació i desigualtats socials en Salut i Gènere 2) Teories sociològiques de gènere 3) El llenguatge sexista i 4) violència de gènere.

Tutories a demanda o programades, individuals o de grup

Les tutories constitueixen el complement ideal per a reforçar les ensenyances teòriques i pràctiques, perquè permeten una relació més personalitzada entre l'estudiant i el professor. El professorat atindrà la demanda individual de les/vos estudiants responant els dubtes plantejats dels temes explicats en classe, i en les tutories de grup es revisaran els productes i els exercicis realitzats. En ambdós casos suposa la reunió periòdica d'estudiants, d'aproximadament una hora de duració amb el tutor o la tutora assignada.

Per a l'atenció tutorial en despatx, es concertarà prèviament amb el professorat per a la correcta planificació, adequant la mateixa a l'horari que cada professor o professora té assignat a la dita activitat.

Per a l'atenció tutorial en la modalitat **“programa de tutories electròniques establertes per la Universitat de València”** via on-line mitjançant Aula Virtual, solament es podrà realitzar quan el professorat informe que té establerta la seua participació en eixe programa.

L'Aula Virtual s'utilitzarà per a dipositar el material de suport de l'assignatura i com mitjà de comunicació entre el professorat i l'alumnat. El professorat lliurarà i penjarà en l'aula virtual el material didàctic utilitzat en classe.

AVALUACIÓ

En l'avaluació entrarà el contingut de classes teòriques i pràctiques de la matèria.

- Hi haurà un examen escrit i objectiu, que es realitzarà el dia i en l'aula que determine el centre, de la matèria de sociologia i un altre de la de gènere i salut. Ambdós exàmens equivalen al 80% de la qualificació. L'examen estarà format per un número suficient de qüestions, bé de resposta oberta o tancada, però de caràcter objectiu.
- L'altre 20% correspon a, una avaluació contínua amb activitats relacionades amb els continguts teòrics i pràctics dels diferents temes.
- Les pràctiques són de caràcter obligatori, i seran qualificades amb APTE o NO APTE.

Criteris

L'examen de la part I «Sociologia» s'aprova a partir de 5 de nota (sobre 10), que equival a 2 (sobre 4).

Es tracta d'un examen tipus test de 20 preguntes, les 10 primers amb 4 opcions de resposta.

Les 10 següents amb dues opcions de resposta (verdader o fals).

La màxima puntuació a obtenir serà de 4 punts

L'examen de la part II «Gènere i Salut» s'aprova a partir de 5 de nota (sobre 10), que equival a 2 (sobre 4). Constarà de:

- a) Una prova tipus test de 20 i 25 preguntes, amb 3 opcions de resposta. La màxima puntuació a obtenir serà de 3.5 punts,
- b) Preguntes breus a desenvolupar. La màxima qualificació a obtenir seran 0,5 punts.

Si l'alumnat no poguera acudir a alguna sessió pràctica per motiu degudament justificat, haurà de comunicar-ho prèviament a la realització o en el dia de la seua realització a través de correu electrònic al professorat encarregat de dita pràctica.

L'alumnat que no assistisca o haguera recuperat les pràctiques, haurà de recuperar aquesta part en l'exercici d'examen final. Per a això es proposaran preguntes complementàries (com a màxim una de la part de "sociologia", i/o una de la part de "gènere i salut").

Nota final

La nota final s'obtindrà de la següent manera:

L'examen puntua el 80% de la nota final.

- Part I, Sociologia: 40%
- Part II, Gènere i Salut: 40%

La avaluació continua puntua un 20% de la nota final.

Per a superar tota l'assignatura s'haurà d'haver realitzat i/o respost a les pràctiques si escau en prova escrita, i superar l'examen teòric, tant de la Part I de Sociologia, com de la part II de Gènere i Salut, entre les dues convocatòries durant el curs acadèmic.

L'avaluació contínua podrà ser sumada a la nota de l'examen quan es tinguin totes les parts de l'assignatura aprovades (tant la part de sociologia com la de gènere i salut).

Es mantindran aquelles parts aprovades en la 1ª convocatòria, devent l'alumnat examinar-se en la 2ª convocatòria només d'aquella part o matèria, no superada anteriorment. Per tant aquella persona que no realitze i/o supere alguna de les parts després de les dues convocatòries, no tindrà aprovada l'assignatura durant aquest curs acadèmic, ni se li guardarà la qualificació per al curs acadèmic següent.

Els i les estudiants han de realitzar totes les activitats, en les quals obligatòriament s'inclouen les pràctiques i/o tutories guiades, juntament amb l'examen per a poder ser avaluats i avaluades.

La nota de l'examen i la nota final resultant es comunicaran mitjançant l'aula virtual o en tauler d'anuncis. Mitjançant correu electrònic, o la secció de notícies de l'aula virtual es comunicarà la data de revisió d'exàmens i el període de temps per a la seua realització. La revisió suposa la modificació de la qualificació tant a l'alça com a la baixa en cas d'error. Després d'aquesta data no hi haurà més revisions de notes i es procedirà a signar les actes corresponents.

L'alumnat que en primera convocatòria tinguera alguna de les parts no superades, la qualificació en l'acta apareixerà amb la qualificació més alta d'aquella no superada.

Segona convocatòria

Tindrà la mateixa forma que l'examen de 1ª convocatòria. Els i les estudiants que no hagen superat la matèria podran presentar-se novament a l'examen d'aquella/s part/s no superada/s. En cas de no haver entregat o no haver superat les activitats i/o treballs indicats pel professorat, es tindrà de termini fins al mateix dia de l'examen per a poder fer-lo. Si no s'hagueren realitzat les activitats indicades, l'alumnat no haurà superat l'assignatura i es traslladarà a l'acta la qualificació més alta de les proves no superades. En

cas de suspendre l'assignatura, NO es guarda cap part per al curs següent.

REFERÈNCIES

Bàsiques

- 1. Cockerham, W C. (2002). Sociología de la medicina. Madrid: Prentice Hall
2. Connell, R y Pearse, R (2018). Género desde una perspectiva global. [traducción: Arantxa Grau i Almudena Navas] Valencia: PUV.
3. Velasco Arias, S. (2009). Recomendaciones para la práctica clínica con enfoque de género. Madrid: Observatorio de Salud de la Mujer. Dirección General de la Agencia de Calidad del Sistema Nacional de Salud. Ministerio de Sanidad y Política Social.
4. Casado Mejía, Rosa (2019). Género y Salud: Apuntes para comprender las desigualdades y violencia basada en el género y sus repercusiones en la salud. Madrid: Díaz de Santos.
5. Cifre, Eva, y Mª Carmen, Pastor (2015). Salud, emociones y género: materiales para el máster universitario en Estudios Feministas, de Género y Ciudadanía. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I
6. Cabré Pairet, Montserrat (2013). Sexo y Género en Medicina: Una introducción a los estudios de las mujeres y de género en ciencias de la salud. Santander: Ediciones Universidad de Cantabria.

Complementàries

- 1. Alberdi, I. y Rojas Marcos, L. (2005). Violencia: tolerancia cero. Barcelona: Obra Social. Fundació La Caixa.
2. Artazcoz, L. (ed.). (2004). Monográfico «Género y salud». Gac. Sanit, supl. 2: 1-92.
3. Bauman, Z. (2007). Amor líquido. Madrid: Hondo de cultura económica.
4. Bauman, Z. (2013). ¿La riqueza de unos pocos no beneficia a todos? Barcelona: Paidós.
5. Daponte, A; Bolivar, J.; García, M.M. (2009). Las desigualdades sociales en salud. Granada: Escuela Andaluza de Salud Pública.
6. Feito, R. (1997). Estructura Social contemporánea. Madrid. Siglo XXI editoras
7. Fausto-Sterling, Anne; (2006). Cuerpos sexuados. La política de género y la construcción de la sexualidad. Barcelona: Melusina.
8. García Ferrando, M. (coord.) (2005). Pensar nuestra sociedad global. Fundamentos de Sociología. Valencia: Tirant lo Blanch.
9. Giddens, A. (1999). Consecuencias de la modernidad. Madrid. Alianza editorial.
10. Giddens, A. (2007). Europa en la era global. Barcelona: Paidós.
11. Giner, S.; Lamo de Espinosa, E.; Torres, C. (eds.). (2002). Diccionario de Sociología. Madrid: Alianza editorial.
12. Grau, A; Rubio, L. (2013). Investigación Social aplicada a las Ciencias de la Salud. Valencia. Tirant lo Blanch.
13. Giddens, A. (2006). Sociología. Madrid: Alianza Editorial.
14. Goffman, E. (1963). Estigma. La identidad deteriorada. Madrid: Amorrortu editores.
15. Illich, I. (1975). Némesis médica: la expropiación de la salud. Barcelona: Barral.